

WIELOZAWODOWOŚĆ W RODZINACH ROLNICZYCH W POLSCE. STAN I ZMIANY W LATACH 2013-2016

MARTA BŁĄD

Abstrakt

Celem artykułu jest zaprezentowanie stanu i zmian w wielozawodowości rodzin rolniczych w Polsce w latach 2013-2016. Analiza oparta została o dane z reprezentacyjnego badania struktury gospodarstw rolnych (BSGR), do którego zobowiązany jest każdy kraj UE. Jej wyniki są następujące: 1) w 2016 r. jedynie 1,3% osób łączyło pracę rolniczą z pozarolniczą, podczas gdy w 2013 r. było to 31,5%; 2) dywersyfikację działalności innej niż rolnicza, ale bezpośrednio związaną z gospodarstwem rolnym prowadzi w Polsce wciąż relatywnie niewielki odsetek gospodarstw: w 2016 r. – 2,9%; 3) ponad połowa gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego, oprócz dochodów z działalności rolniczej uzyskiwała dochody z pracy najemnej (wśród źródeł zarobkowych praca najemna była najpopularniejszą formą pracy poza gospodarstwem rolnym, podobnie jak w latach 2005-2010). Najbardziej zaskakująca zmiana dotyczyła zwiększenia o ponad pół miliona liczby osób pracujących wyłącznie w gospodarstwie rolnym, a zmniejszenia o ponad milion liczby osób wielozawodowych i tym samym przerwania wieloletniej proporcji 1:3 osób wielozawodowych w stosunku do osób zajmujących się jedynie rolnictwem. Możliwe przyczyny takiego stanu rzeczy mogą być następujące: spadek liczby gospodarstw, w tym gospodarstw do 1 ha, w których najwięcej jest osób wielozawodowych, powrót do specjalizacji, zjawisko repezantyzacji, ewentualny wpływ programu 500+ na odchodzenie od prac pozarolniczych i w końcu możliwość wystąpienia błędu statystycznego w badaniach 2016 r. (inne badanie – BAEL nie wykazuje spadku znaczenia wielozawodowości). Sprawa jest o tyle ważna, że badanie SGR jest źródłem oficjalnych krajowych danych dla statystyki UE.

Słowa kluczowe: Polska, rodziny rolnicze, dywersyfikacja, wielozawodowość.

Kody JEL: E24, J43, O13, R20

Wprowadzenie

Po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej kraj nasz został zobowiązany do przeprowadzania badań reprezentacyjnych struktury gospodarstw rolnych (BSGR)¹ dokonywanych w każdym kraju unijnym. Od czasu akcesji przeprowadzono ściśle cztery takie badania, w latach: 2005, 2007, 2013 i 2016. W roku 2010 zostało ono wykonane w ramach powszechnego spisu rolnego.

Wymienione badania dostarczają wiele danych, w tym także interesujących autorkę informacji dotyczących wielozawodowości w rodzinach rolniczych w Polsce. Zjawisko to jest frapującym tematem badawczym z uwagi na to, iż jest powszechne i uniwersalne w rolnictwie, występujące w krajach o różnym poziomie rozwoju (por. Bład, 2011). Średnio w całej Unii co trzeci rolnik jest wielozawodowy (por. *Other gainful...*, 2008, s. 1; Thomson, 2019, s. 296 – dane za 2010 r.).

W literaturze zagranicznej „wielozawodowość” występuje pod pojęciem „pluriactivity” i związanym z nim pojęciem „diversification” (m.in. Evans i Ilbery, 1993; Kinsella, Wilson, de Jong i Renting, 2000; Durand i Huylenbroeck, 2004; Bessant, 2006). Na potrzeby niniejszej pracy przyjmujemy za Durandem i Huylenbroeckiem (2004, s. 12), że „pluriactivity” odnosi się do działalności rolniczej i pozarolniczej łącznie wykonywanej przez rolników lub członków rolniczego gospodarstwa domowego. Przy czym w pierwszym przypadku mówimy o „wielozawodowości rolnika”, a w drugim o „wielozawodowości rodziny rolniczej”. „Diversification” (dywersyfikację) zaś przypisujemy do różnicowania działalności w obrębie miejsca wykonywania pracy rolniczej, poprzez wykorzystanie zasobów ziemi czy wyposażenia gospodarstwa.² Podobnie rzecz ujmuję się w badaniach Farm Structure Survey w UE: „pluriactivity” odnosi się do osoby, do rolnika (*pluriactivity of farmer*), zaś „diversification” do gospodarstwa rolnego (*diversification of holding*) (*Other gainful...*, 2008, s. 5).

Celem artykułu jest określenie: skali oraz zmian w zatrudnieniu osób wielozawodowych, zróżnicowania działalności w gospodarstwach rolnych oraz sytuacji dochodowej rodzin wielozawodowych, w latach 2013-2016, w oparciu o dane BSGR. Wykorzystano metody analizy opisowej i porównawczej. Opracowanie stanowi kontynuację badań za lata wcześniejsze³ przedstawionych w artykule *Wielozawodowość*

¹ Badaniem objęto wszystkie gospodarstwa rolne osób prawnych i jednostek organizacyjnych niemających osobowości prawnej oraz wylosowaną próbę gospodarstw indywidualnych (ok. 200 tys.).

² Dywersyfikacja dotyczy podejmowania działalności zarobkowej, która nie jest ściśle rolniczą działalnością produkcyjną, ale jest wykonywana na bazie zasobów gospodarstwa lub produktów wytwarzanych w gospodarstwie (np. agroturystyka, rękodzieło, produkcja energii odnawialnej, przetwórstwo czy świadczenie usług zdrowotnych, socjalnych i edukacyjnych).

³ W związku z wprowadzaniem od 2010 r. stopniowych zmian w metodologii badań rolniczych, mających na celu dostosowanie do standardów UE oraz uwzględnienie przemian zachodzących w polskim rolnictwie, a także szersze wykorzystanie źródeł administracyjnych, definicja gospodarstwa rolnego uległa zmianie. Zgodnie z obecnie obowiązującą definicją w badaniach struktury gospodarstw rolnych w 2013 r., jak i w 2016 r. nie ujęto posiadaczy użytków rolnych nieprowadzących działalności rolniczej oraz posiadaczy użytków rolnych o powierzchni poniżej 1 ha prowadzących działalność rolniczą o małej skali. W związku z tym dane z 2013 i 2016 r. dotyczące gospodarstw rolnych ogółem i gospodarstw rolnych do 1 ha UR włącznie porównywalne są jedynie między sobą, nie są zaś porównywalne z analogicznymi danymi z lat 2002-2010. Jedynie dane dla gospodarstw rolnych prowadzących działalność rolniczą o powierzchni powyżej 1 ha UR mają taką porównywalność (GUS, 2017, s. 17).

w rodzinach rolniczych w Polsce. Stan i tendencje zmian w latach 2005-2010 (Błąd, 2013). W poniższym artykule postawiono tezę badawczą, iż wielozawodowość zarówno rolników, jak i rodzin rolniczych podobnie, jak w latach ubiegłych wciąż zyskuje na znaczeniu.

Zmiany w liczbie pracujących w gospodarstwach rolnych⁴ i liczbie osób wielozawodowych⁵

Według danych BSGR zmniejszyła się liczba członków rodzin pracujących w indywidualnych gospodarstwach rolnych. Spadek ten w badanych latach wyniósł 481,3 tys. osób, czyli 16,5% (tab. 1). Fakt ten jest zgodny z tendencją zauważoną w latach ubiegłych (por. Błąd, 2013). Wynika to ze zmniejszenia się liczby gospodarstw rolnych ogółem: w latach 2013-2016 o 18,3 tys. (o 1,3%), w tym ze spadku liczby gospodarstw indywidualnych powyżej 1 ha o 7,2 tys. (0,6%) (GUS, 2017, s. 61)⁶. To wyraża się w zmniejszonych nakładach pracy na prowadzenie działalności rolniczej o 254,2 tys. AWU (13,7%) (por. GUS, 2014, s. 286; 2017, s. 244).

W 2016 roku wystąpiła dość zaskakująca zmiana: inaczej niż w latach ubiegłych, zwiększyła się liczba osób pracujących wyłącznie w rolnictwie – o ponad pół miliona osób (o 23,5%), a zmniejszyła się liczba osób łączących pracę w rolnictwie z pracą poza gospodarstwem – o ponad tysiąc osób (co stanowiło aż 96,5% spadek) (por. tab. 1). W wyniku tej dość gwałtownej zmiany zmieniła się struktura osób – członków rodziny pracujących w indywidualnych gospodarstwach rolnych. O ile w 2013 r. pracujący wyłącznie w gospodarstwie rolnym stanowili średnio 68,6%, w 2016 r. już 98,7% (tab. 1). W 2016 r. jedynie 1,3% osób łączyło pracę rolniczą z pozarolniczą. Jest to bardzo wyraźny spadek w stosunku do poprzedniego roku badawczego, kiedy to 31,3% osób było wielozawodowych. O ile zatem w 2013 r. można było powiedzieć, że co trzecia osoba była wielozawodowa, to w 2016 r. – już tylko co ósma. Warto odnotować, że największą grupę wśród osób wielozawodowych stanowiły osoby, dla których praca poza gospodarstwem była pracą główną, a więc zajęcia rolnicze były dla nich oboczne.

⁴ Statystyka GUS nie posługuje się określeniem „rolnik”, lecz innymi pojęciami bliskoznacznymi: „ludność rolnicza”, „pracujący w gospodarstwie rolnym” „użytkownicy gospodarstwa rolnego”. Na potrzeby tej pracy jako rolników traktuję sensu largo „pracujących w gospodarstwie rolnym”; pomijam tu socjologiczne zróżnicowanie tej kategorii pojęciowej, opisane przez Marię Halamską (2016, s. 36-37).

⁵ Wielozawodowość (*pluriactivity*), jako zjawisko łączenia pracy w rolnictwie z pracą pozarolniczą odnośnie do następujących, stosowanych przez GUS, kategorii osób: „pracujący głównie w swoim gospodarstwie rolnym, a dodatkowo poza gospodarstwem” oraz „pracujący głównie poza swoim gospodarstwem rolnym, a dodatkowo w swoim”. Praca główna to ta, która jest wykonywana w większym wymiarze godzin, a jeśli obie (lub więcej) prac zajmowały taką samą ilość czasu, pracą główną jest ta która przynosi wyższy dochód. Maria Halamska (2016, s. 63) wymienione dwie kategorie zbiorowości nazywa „quasi-rolnikami”, jako że ich status zatrudnienia nie jest jednoznaczny.

⁶ W porównaniu z wynikami PSR 2010, przeliczonymi zgodnie z nową definicją gospodarstwa rolnego, w 2013 r. liczba gospodarstw ogółem zmniejszyła się o ok. 80 tys., czyli o 5,3% (GUS, 2014, s. 75).

Tabela 1

*Pracujący członkowie rodziny w gospodarstwach indywidualnych
o powierzchni UR powyżej 1 ha*

Lata	Razem		Pracujący wyłącznie w gospodarstwie rolnym		Wielozawodowi					
					Razem ^a		W tym:			
							Pracujący głównie w gospodarstwie i dodatkowo poza nim		Pracujący głównie poza gospodarstwem i dodatkowo w gospodarstwie	
tys.	%	tys.	%	tys.	%	tys.	% wśród wielozawodowych	tys.	% wśród wielozawodowych	
2013	3404,7	100	2337,1	68,6	1067,6	31,3	111,8	10,5	955,8	89,5
2016	2923,4	100	2885,8	98,7	37,6	1,3	8,8	23,4	28,8	76,6

^a Obejmuje sumę kategorii: „pracujący głównie w gospodarstwie i dodatkowo poza nim” i „pracujący głównie poza gospodarstwem i dodatkowo w gospodarstwie”

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych w: GUS, 2014, s. 286; GUS, 2017, s. 244.

Zarówno w 2013 r., jak i 2016 r., relatywnie częściej pracę w gospodarstwie rolnym z inną pracą łączyli mężczyźni niż kobiety, a z punktu widzenia relacji rodzinnych – w 2013 r. współmałżonkowie użytkownika niż sami użytkownicy oraz pozostali członkowie rodziny, zaś w 2016 r. użytkownicy niż współmałżonkowie użytkownika oraz pozostali członkowie rodziny (GUS, 2014, s. 164; 2017, s. 136).

Odsetek osób wielozawodowych w gospodarstwach zmniejszył się wraz ze wzrostem obszaru gospodarstw. Im większe gospodarstwo, tym tych osób mniej, zaś więcej członków rodziny pracujących wyłącznie w gospodarstwie rolnym. Na przykład w 2013 r. w gospodarstwach o powierzchni do 1 ha⁷ 64,0% osób pracowało wyłącznie w gospodarstwie, 3,1% pracowało głównie w gospodarstwie, a dodatkowo poza nim, zaś 32,9% pracowało głównie poza gospodarstwem, a dodatkowo w nim. Oznacza to, że 36,0% osób pracujących w gospodarstwach o tym obszarze było wielozawodowych. Dla gospodarstw o obszarze 5-10 ha UR odsetek ten wynosił 30,9%, a dla gospodarstw 30-50 ha – 13,1% (GUS, 2014, s. 165).

Zjawisko wielozawodowości występuje zatem częściej w gospodarstwach relatywnie mniejszych obszarowo aniżeli dużych, choć w tych ostatnich też ma pewne znaczenie dochodowe. Potwierdzają to wyniki polskiej próby FADN. W 2016 r. średni udział dochodu spoza gospodarstwa w całkowitym dochodzie rodziny rolnika wynosił 20% (Juchiewicz, Kambo i Michalak, 2018, s. 23 i 25). Można zatem

⁷ Zgodnie z obecnie obowiązującą definicją gospodarstwa rolnego, uwzględnioną w BSGR 2013 i BSGR 2016, do gospodarstw rolnych osób fizycznych (indywidualnych) są zaliczane tylko te gospodarstwa poniżej 1 ha, które prowadzą działalność rolniczą spełniając wyznaczone progi, np. 0,5 ha dla plantacji drzew owocowych, 0,3 ha szkółek sadowniczych i ozdobnych, 5 sztuk krów, 50 sztuk świń ogółem (więcej zob. GUS, 2014, s. 18 oraz GUS, 2017, s. 18).

wnioskować, że dla względnie małych gospodarstw wielozawodowość to raczej sposób na przetrwanie, dla dużych zaś jest elementem stabilizującym i zwiększającym bezpieczeństwo dochodowe oraz strategią lepszego gospodarowania i wykorzystania zasobów gospodarstwa.

Skala dywersyfikacji działalności w gospodarstwach rolnych

GUS wyróżnia, choć nie wprost, dwa rodzaje gospodarstw prowadzących równocześnie działalność rolniczą oraz pozarolniczą. Pierwsza grupa nazwana tu grupą A to gospodarstwa prowadzące działalność pozarolniczą bezpośrednio związaną z gospodarstwem rolnym, wykorzystując zasoby gospodarstwa rolnego (siłę roboczą, teren, budynki, park maszynowy itp.) lub produkty w nim powstałe. W nomenklaturze GUS nazwane są one „gospodarstwami prowadzącymi zarobkową działalność inną niż rolnicza bezpośrednio związaną z gospodarstwem rolnym”. Działalność tę nazywam dywersyfikacją, według przyjętej przez mnie definicji.

Druga grupa, nazwana tu grupą B, to gospodarstwa, w których członkowie rodzin prowadzą działalność pozarolniczą niezwiązaną w żaden sposób z własnym gospodarstwem rolnym. Do grupy tej zaliczamy gospodarstwa prowadzące działalność nierolniczą, w której z zasobów gospodarstwa wykorzystywana jest „tylko i wyłącznie siła robocza”. Według przyjętej w niniejszym artykule definicji taką działalność odnosimy do wielozawodowości (pluriactivity), zarówno do prowadzenia własnej działalności gospodarczej niezwiązanej z gospodarstwem rolnym, jak też pracy najemnej, jednakowoż do znacznie rzadszego przypadku pracy w gospodarstwie rolniczym na czyjs rachunek.

Dane dotyczące grupy A są publikowane przez GUS z podziałem na rodzaje prowadzonej działalności nierolniczej (por. tab. 3), natomiast dane grupy B nie występują odrębnie i są publikowane razem z danymi grupy A w części wyników BSGR poświęconej dochodom. Razem grupa A i grupa B (bez „pracy najemnej”, stanowiącej oddzielną kategorię) występują tam pod wspólną nazwą „gospodarstw, w których wystąpiły dochody z tytułu prowadzonej działalności pozarolniczej”.

Ta część pracy dotyczy gospodarstw grupy A. Stan i zmiana w liczbie tych gospodarstw w latach 2013-2015 na tle ogólnej liczby gospodarstw przedstawia się następująco. Udział grupy gospodarstw dywersyfikujących swoją działalność był relatywnie niewielki. W 2013 r. stanowiły one jedynie 2,6% zarówno gospodarstw ogółem, jak i gospodarstw indywidualnych, zaś w 2016 r. – 2,9%; w badanych latach grupa zdywersyfikowanych gospodarstw rolnych wzrosła liczbowo o 4 tys. (o 10,6%) (tab. 2). Odsetek gospodarstw prowadzących działalność inną niż rolnicza wzrastał wraz ze wzrostem powierzchni UR (jest to zatem odwrotna zależność niż w przypadku pluriactivity): w gospodarstwach do 1 ha wynosił prawie 4%, w grupie gospodarstw o powierzchni 100 ha i więcej – ok. 10%. Średnia powierzchnia gospodarstw dywersyfikujących była niemal dwukrotnie większa niż średnia dla ogółu gospodarstw rolnych (indywidualnych) i wyniosła 19,06 ha UR (GUS, 2017, s. 63). Poniekąd jest to zrozumiałe, skoro dywersyfikacja opiera się na zasobach gospodarstwa, muszą one, zwłaszcza zasoby ziemi i kapitału, być odpowiednio do specyfiki prac pozarolniczych, rozmiarów.

Tabela 2

Dywersyfikacja działalności w gospodarstwach rolnych

Wyszczególnienie	2013	2016
Liczba gospodarstw rolnych ogółem (tys.)	1429,1	1410,7
Liczba gospodarstw indywidualnych powyżej 1 ha (tys.)	1391,1	1383,9
Liczba gospodarstw rolnych prowadzących działalność inną niż rolnicza bezpośrednio związaną z gospodarstwem rolnym (tys.)	36,8	40,8
Odsetek liczby gospodarstw rolnych prowadzących działalność inną niż rolnicza bezpośrednio związaną z gospodarstwem rolnym w ogólnej liczbie gospodarstw rolnych	2,6%	2,9%
Liczba gospodarstw indywidualnych prowadzących działalność inną niż rolnicza bezpośrednio związaną z gospodarstwem rolnym (tys.)	36,3	40,3
Odsetek liczby gospodarstw indywidualnych prowadzących działalność inną niż rolnicza bezpośrednio związaną z gospodarstwem rolnym w ogólnej liczbie gospodarstw indywidualnych	2,6%	2,9%

Źródło: GUS, 2014, s. 187 i 192; GUS, 2017, s. 61, 157 i 162.

Tabela 3

Gospodarstwa indywidualne dywersyfikujące swoją działalność według rodzajów działalności

Wyszczególnienie	2013		2016	
	liczba	odsetek	liczba	odsetek
Ogółem	36 342	100	40 312	100
w tym:				
agroturystyka	8 226	22,6%	10 610	26,3%
rękodzieło	2 360	6,5%	1 392	3,5%
przetwórstwo produktów rolnych	2 411	6,6%	2 667	6,6%
produkcja energii odnawialnej	228	0,6%	354	0,9%
przetwarzanie surowego drewna w gospodarstwie	1 767	4,9%	1 137	2,8%
akwakultura	1 418	3,9%	921	2,3%
rolnicze prace kontraktowe	4 349	12,0%	3 795	9,4%
nierolnicze prace kontraktowe	1 805	5,0%	1 453	3,6%
przetwórstwo	1 085	3,0%	.	.
leśnictwo	.	.	1 156	.
świadczenie usług zdrowotnych, socjalnych, edukacyjnych	.	.	1 099	.
inne działalności	16 654	45,8%	17 922	44,5%

Źródło: GUS, 2014, s. 295; GUS, 2017, s. 310.

Badanie struktury gospodarstw rolnych zbiera informacje dotyczące zdywersyfikowanych gospodarstw w rozróżnieniu na rodzaje działalności (tab. 3). Kategorie te są takie same w obu badanych latach, z wyjątkiem dwóch: leśnictwa i świadczenia usług zdrowotnych, socjalnych i edukacyjnych, wyodrębnionych dla roku 2016. Największą popularnością cieszyła się agroturystyka stanowiąca ponad 20% wszystkich działalności w obu latach; działalność tę w 2016 r. prowadziło o 2384 więcej gospodarstw niż w 2013 r. (wzrost o 5,9%) (por. tab. 3). Zauważyć należy też wzrost zainteresowania produkcją energii odnawialnej: wystąpił wzrost liczby gospodarstw o ponad połowę (choć stanowią one jedynie niecały procent wszystkich zdywersyfikowanych gospodarstw).

Największe powierzchniowo gospodarstwa rolne (średnia powierzchnia UR – 97,9 ha) produkowały energie odnawialną, najmniejsze (6,4 ha) zajmowały się rękodzielnictwem (GUS, 2017, s. 63).

Znaczenie dochodów z pracy poza rolnictwem w całkowitych dochodach rolniczych gospodarstw domowych

Analizę dochodów odnosimy do kategorii GUS „gospodarstwa domowego z użytkownikiem gospodarstwa rolnego”. Za takie uważa się zespół osób mieszkających i utrzymujących się wspólnie, jeśli wśród nich jest osoba prowadząca gospodarstwo indywidualne. Z danych BSGR wynika, że w 2013 r. 1425,4 tys. gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa indywidualnego uzyskiwało dochody z prowadzonej działalności rolniczej (GUS, 2014, s. 138), a w 2016 r. o 1,3% mniej (GUS, 2017, s. 113).

Wśród gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego znajdowały się gospodarstwa (rodziny) wielozawodowe, które uzyskiwały dochody również spoza gospodarstwa. Najwięcej z nich, niemal połowa (w 2016 r. – 47,7%), oprócz dochodów z działalności rolniczej uzyskiwała dochody z pracy najemnej (spadek o 2,1 pkt proc. w stosunku do 2013 r.). Wśród źródeł zarobkowych była to popularniejsza forma pracy poza gospodarstwem rolnym, podobnie zresztą jak w latach ubiegłych (Błąd, 2013), dopiero za nią plasowała się działalność pozarolnicza (15,2%) (tab. 4). „Działalność pozarolnicza” oznacza działalność gospodarczą na własny rachunek zarówno bazującą na zasobach gospodarstwa (gospodarstwa nazywane przez mnie grupą A), jak też niezwiązaną z gospodarstwem (gospodarstwa grupy B bez pracy najemnej). Praca najemna podejmowana przez członków gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego z reguły bywa pozarolniczą, choć nie wykluczona jest także praca w innym gospodarstwie rolnym, jeśli jest świadczona na czyjś rachunek. Analiza struktury dochodów gospodarstw domowych, zwłaszcza fakt, iż około połowy tych gospodarstw zasila swój budżet pracą najemną, wskazuje na niebagatelne znaczenie podejmowania prac poza rolnictwem w bytowaniu rodzin rolniczych (mimo że, jak wykazano, dramatycznie zmniejszyła się liczba osób wielozawodowych, co oznaczać może tendencję do specjalizacji). Zaznaczyć można zwiększenie liczby gospodarstw domowych uzyskujących dochody z innych źródeł niezarobkowych (wzrost o 68,2% – por. tab. 4), które można powiązać z efektem wypłat związanych z programem 500+.

Tabela 4

Dochody gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego

Wyszczególnienie	2013		2016	
	liczba	odsetek	liczba	odsetek
Gospodarstwa domowe, w których wystąpiły dochody z tytułu:				
działalności pozarolniczej	216 447	15,2	214 447	15,2
pracy najemnej	709 544	49,8	671 271	47,7
emerytury i renty	440 195	30,9	464 625	33,0
innych źródeł niezarobkowych	63 625	4,5	106 965	7,6

Źródło: GUS, 2014, s. 434; GUS, 2017, s. 376.

Dokładniejszy obraz znaczenia wielozawodowości w budżetach rodzin rolniczych uzyskać możemy analizując strukturę gospodarstw domowych według głównego źródła ich dochodów. Okazało się, że działalność rolnicza stanowiła główne źródło utrzymania dla nieco ponad 1/3 gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa indywidualnego. Odsetek gospodarstw domowych utrzymujących się głównie z rolnictwa nieznacznie zmalał w latach 2013-2016 (z 34,9% do 34,2%) (tab. 5). Niebagatelną rolę odegrała praca najemna, która dla nieco mniej niż 1/3 gospodarstw (31,8% w 2016 r.; wzrost o 1,6 pkt proc.) była głównym źródłem dochodów. Oznacza to, że przeciętne współczesne rolnicze gospodarstwo domowe utrzymuje się w przybliżeniu tyleż samo z pracy w rolnictwie, jak z pracy najemnej, i ma tyleż samo związku z rolnictwem, co z pracami pozarolniczymi. Podobnie jak w ubiegłych latach (por. Bład, 2013), dla relatywnie niewielu gospodarstw głównym źródłem dochodów była praca pozarolnicza na własny rachunek. Takie rozłożenie „ciężkości” udziału poszczególnych źródeł dochodów w budżecie rodzin rolniczych zaobserwowała autorka także w badaniach własnych (Bład, 2011), z których wynikało, że dla ponad połowy wszystkich badanych gospodarstw domowych dochód spoza gospodarstwa rolnego był dochodem głównym (na jednym z badanych obszarów rzecz dotyczyła 85% rodzin) oraz że 3/4 badanych osób wielozawodowych przedkładało pracę najemną nad pracę na własny rachunek). Trzeba nadmienić też to, że dla nieco ponad 13% gospodarstw głównym źródłem utrzymania były emerytury i renty (tab. 5).

Wystąpiła zależność polegająca na tym, że wraz ze wzrostem powierzchni UR zwiększał się odsetek gospodarstw domowych, w których dochody z działalności rolniczej przekraczały 50% ogółu dochodów, malał zaś tych, w których dochód główny pochodził z pracy najemnej (jest to zależność uniwersalna, występująca także w latach ubiegłych – Bład, 2013). Na przykład dla roku 2016 udział gospodarstw, w których głównym dochodem był dochód rolniczy, wynosił 8,3% – w grupie obszarowej 1-2 ha UR, zaś 88,7% wśród gospodarstw o powierzchni 50-100 ha. Natomiast udział gospodarstw, w których głównym dochodem był dochód z pracy najemnej, największy był w grupie obszarowej 1-2 ha (44,3%), a najmniejszy w grupie 100 ha UR i więcej – 1,9%. (GUS, 2017, s. 116). Potwierdza to zasadę,

że wielozawodowość jest cechą gospodarstw raczej małych aniżeli wielkich: te zaś specjalizują się w działalności rolniczej. W gospodarstwach relatywnie mniejszych także dochody z emerytur i rent odgrywają mniejszą rolę.

Tabela 5

*Gospodarstwa domowe z użytkownikiem gospodarstwa indywidualnego
według źródła dochodów*

Wyszczególnienie	2013		2016	
	liczba	odsetek	liczba	odsetek
Gospodarstwa domowe, w których ponad 50% stanowiły dochody z tytułu:				
działalności rolniczej	498 171	34,9	481 018	34,2
działalności pozarolniczej	107 611	7,5	105 606	7,5
pracy najemnej	430 359	30,2	446 982	31,8
działalności rolniczej i pracy najemnej	12 800	0,9	14 749	1,0
z pracy najemnej i działalności rolniczej	42 382	2,9	45 325	3,2
emerytury i renty	190 179	13,3	191 269	13,6
innych źródeł niezarobkowych	22 153	1,6	34 998	2,5

Źródło: GUS, 2014, s. 197, GUS, 2017, s. 167.

Znaczenie podejmowania prac poza gospodarstwem rolnym w rodzinach rolniczych, szczególnie przejawiające się w pracy najemnej, rozpatrywane przez pryzmat dochodowy nasuwa wniosek, że zjawisko to jest odpowiedzią (reakcją) na dysparytet dochodowy rolników względem innych grup społeczno-ekonomicznych. Z reprezentacyjnego badania GUS budżetów gospodarstw domowych w Polsce wynika, że w początkowym okresie po akcesji Polski do UE występowała stała tendencja spadkowa dysparytetu dochodów gospodarstw domowych rolników względem dochodów pozostałych grup społeczno-ekonomicznych. W latach 2008-2009 tendencja ta została zahamowana. Kolejne lata przyniosły wahania: raz relacje poprawiały się na korzyść rolników, raz dysproporcje dochodowe wzrastały. W 2014 r. odnotowano pogorszenie się sytuacji dochodowej rolników: dochód rozporządzalny gospodarstw domowych rolników był niższy od dochodu: przeciętnego gospodarstwa domowego w kraju o 21,6%, pracowników o 22,1% (pracowników na stanowiskach nierobotniczych o 39,4%), pracujących na własny rachunek o 35,6% oraz od dochodów emerytów i rencistów o 24,0%. Wyższy był jedynie od dochodu pracowników zatrudnionych na stanowiskach robotniczych o 1,2% (*Sytuacja...*, 2015, s. 2-3; por. Kowalski (red.), 2015, s. 140-141).⁸

⁸ Można nadmienić, że rok 2018 był rokiem, w którym zmalały dysproporcje dochodowe między gospodarstwami domowymi rolników i pozostałych grup społeczno-ekonomicznych gospodarstw na korzyść rolników. Dochód rozporządzalny gospodarstw domowych rolników był w 2018 r. niższy od dochodu: przeciętnego gospodarstwa domowego w kraju jedynie o 6,7%, pracowników o 7,3%, pracowników na własny rachunek o 21,5%, emerytów – 8,9%. Jedynie był wyższy od dochodu gospodarstw domowych rencistów – o 16,5% (por. *Sytuacja...*, 2019, s. 1-2).

Dość powszechnym sposobem zwiększania poziomu dochodów w rodzinach rolniczych jest podejmowanie działalności poza pracą rolniczą; decyzje te mają w znacznym stopniu podłoże ekonomiczne.

Zakończenie

1. W latach 2013-2016 zmniejszyła się liczba członków rodzin pracujących w gospodarstwach rolnych (spadek o 16,5%) (fakt ten jest zgodny z tendencją zauważoną w latach wcześniejszych), co mogło wynikać ze zmniejszenia liczby gospodarstw rolnych o 1,3%, w tym gospodarstw indywidualnych powyżej 1 ha – o 0,6%, i wyrażało się w zmniejszonych nakładach pracy na prowadzenie działalności rolniczej (AWU) o 13,7%.
2. W 2016 roku wystąpiła zaskakująca zmiana⁹: zwiększyła się o ponad pół miliona liczba osób pracujących wyłącznie w gospodarstwie rolnym, a zmniejszyła o ponad milion osób liczba osób wielozawodowych. W wyniku tego zmieniła się struktura członków pracujących w rodzinnych gospodarstwach rolnych. O ile w 2013 r. pracujący wyłącznie w gospodarstwie rolnym stanowili 68,5% (zbliżony odsetek jak w latach 2005-2010), w 2016 r. nastąpił zdecydowany wzrost tego odsetka – aż do 98,7%. Zastanawiające jest, że pół miliona osób zdecydowało się na „bycie wyłącznie rolnikiem”, co oznaczać może, że łączący wcześniej pracę rolniczą z pracą pozarolniczą powrócili do jednozawodowości (pracy w gospodarstwie rolnym) (jednakże nie oznacza to, że członkowie rodzin rolniczych nie wykonują innych zawodów, wręcz przeciwnie – mogła u nich również wystąpić specjalizacja, jednak w kierunku pracy pozarolniczej). Być może również pojawili się nowi gospodarze, którzy uznali, że warto być rolnikiem (z różnych powodów, choćby profitów typu: możliwość uzyskiwania dopłat bezpośrednich czy dofinansowania działań i inwestycji w gospodarstwie rolnym z programów UE lub też ubezpieczenia w KRUS).¹⁰ Nasuwa się tutaj myśl przewodnia książki znanego socjologa wsi – J. van der Ploega (2009) o zachodzącej repezantyzacji we współczesnym świecie, czyli o powrocie „chłoptwa” wyrażającego się zarówno we wzroście liczby rolników, jak i wzroście ich autonomii oraz uniezależniania się od globalnego rynku. W końcu powstaje pytanie badawcze: jak umiejscowić ten proces w postępującym globalnym (i polskim) procesie dezagraryzacji? Oto bowiem Badania Aktywności Ekonomicznej Ludności, przeprowadzane kwartalnie przez GUS, pokazują, że zmniejsza się liczba pracujących w rolnictwie (wyłącznie lub głównie), zaś zwiększa pracujących poza rolnictwem. Jeśli chodzi o lata 2013

⁹ Zaznaczyć należy, że w BSGR 2013 i BSGR 2016 została zastosowana taka sama metodologia, więc nie może być mowy o różnicy wynikającej z zastosowania odmiennych metodologii, zob. GUS, 2017, s. 17. Formularze badawcze z 2013 i 2016 roku zawierają tak samo sformułowane pytania dotyczące wielozawodowości (R-SGR. *Badanie...*, 2013, s. 10; 2016, s. 9).

¹⁰ Amanda Krzyworzecka (2014, s. 149) „bycie rolnikiem” uznaje za jedną ze strategii życiowych. O ile bowiem dawnej chłopci pracowali na roli, gdyż była to w zasadzie jedyna dostępna im droga pracy i życia, to we współczesnym świecie możliwości są o wiele większe i bycie rolnikiem wiąże się z dokonaniem wyboru i podjęciem decyzji.

- i 2016, to liczba pracujących w rolnictwie na wsi spadła o 9,6%, a pracujących poza rolnictwem wzrosła o 11,0% (por. Frenkel, 2018, s. 56).¹¹
3. Według BSGR w 2016 r. jedynie 1,3% osób łączyło pracę rolniczą z pozarolniczą. Jest to bardzo wyraźny spadek (o 1056,1 tys. osób) w stosunku do poprzedniego roku badawczego, kiedy to 31,5% osób było wielozawodowych. To największe zaskoczenie badawcze, gdyż przerwana została proporcja osób wielozawodowych w stosunku do osób zajmujących się jedynie rolnictwem (1:3), odnotowana również w latach 2005-2010 (Błąd, 2013). Do tego spadku przyczynić mógł się wzrost liczby osób pracujących wyłącznie w rolnictwie (możemy domniemywać, że te osoby były wcześniej wielozawodowe i zrezygnowały z pracy pozarolniczej). Częściowo mógł przyczynić się do tego spadek liczby gospodarstw ogółem (o 19,7 tys.), w tym gospodarstw do 1 ha – o 11,6 tys. (GUS, 2017, s. 61), a te charakteryzują się relatywnie dużą skalą wielozawodowości (odsetek osób wielozawodowych w gospodarstwach zmniejsza się wraz ze wzrostem obszaru gospodarstw). Można przypuszczać, że wystąpiła tendencja do specjalizacji – rezygnacji z pracy rolniczej na rzecz wykonywania pracy wyłącznie pozarolniczej bądź podejmowanie przez członków rodzin rolniczych wchodzących na rynek pracy wyłącznie prac pozarolniczych. Może jakąś wskazówkę stanowi fakt, że gwałtownie wzrosła liczba pracowników najemnych w gospodarstwach rolnych zatrudnionych na stałe (z 42,1 tys. w 2013 r. do 84,1 tys. w 2016 r.) (GUS, 2014, s. 286; 2017, s. 244). Być może jakiś wpływ mogły mieć powroty z europejskich czasowych migracji zarobkowych. Swoją rolę odgrywa także zapotrzebowanie na pracę poza rolnictwem (popyt na tę pracę i stopień absorpcji zasobów pracy). Fakt zmniejszenia się liczby i odsetka wielozawodowców zasługuje na dalsze badania ukierunkowane na przyczyny zajścia takiej zmiany (być może należy wziąć pod uwagę wpływ programu 500+ na odchodzenie od prac pozarolniczych). Czy będzie to utrzymująca się tendencja, czy może jest to zjawisko przejściowe (jednorazowe), pokażą wyniki BSRG, które będą przeprowadzone w 2020 r. wraz z Powszechnym Spisem Rolnym. Wydaje się jednak, że to nie jest zmierzch wielozawodowości, lecz było to chwilowe „zaburzenie” w wieloletniej tendencji wzrostu znaczenia wielozawodowości (a przynajmniej utrzymania się jej na zbliżonym poziomie). Być może należy także wziąć po uwagę możliwość wystąpienia błędu statystycznego w badaniach 2016 r. Sprawa jest na tyle poważna, że wyniki BSGR podawane są do statystyki Unii Europejskiej (Eurostat) jako oficjalne dane z kraju członkowskiego.
4. Wielozawodowość rolników czy rodzin rolniczych może być związana z zarobkową działalnością inną niż rolnicza, ale bezpośrednio związaną z gospodarstwem rolnym. Taką dywersyfikację działalności prowadzi w Polsce wciąż relatywnie niewielki odsetek gospodarstw: w 2016 r. – 2,9%¹², (choć zauważono wzrost o 4 tys. gospodarstw w stosunku do 2013 r.). Skalę dywersyfikacji w gospodarstwach rol-

¹¹ Choć badania BAEL przeprowadzane są według innej metodologii niż BSGR i nie można ich porównywać, dozwolona jest obserwacja zachodzących tendencji.

¹² Średnio w całej Unii odsetek ten nie jest również zadowalający – 6,8%, jednakże są wyróżniające się pod tym względem kraje takie jak Dania (60,1%) i Austria (51,7%) (Farmers in the EU – statistics 2017, s. 6 i 11).

nych należy ocenić jako zbyt małą (mimo wzrostu zainteresowania niektórymi rodzajami działalności, np. produkcją energii odnawialnej). Jest to duże pole do działania nie tylko ze strony rolników, ale także ze strony państwa wyznaczającego ramy instytucjonalne do rozwoju takich działalności. Strategia zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa 2030, uznając dotychczasowe rozwiązania za niewystarczające, przewiduje m.in. „wsparcie około rolniczej i pozarolniczej przedsiębiorczości, wsparcie usług sprzyjających rozwojowi pozarolniczych funkcji gospodarstw rolnych (turystycznych, edukacyjnych, zdrowotnych, opiekuńczych) oraz wykorzystanie potencjału rolnictwa do prowadzenia działalności gospodarczej towarzyszącej produkcji rolniczej” (*Strategia...*, 2019, s. 85).

5. Znaczenie podejmowania prac poza działalnością rolniczą przez członków rodzin rolniczych dobrze widać przy analizie dochodów gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego. W 2016 r. najwięcej z nich, niemal połowa, oprócz dochodów z działalności rolniczej uzyskiwała dochody z pracy najemnej (spadek o 2,1 pkt proc. w stosunku do 2013 r.). Wskazuje to na niebagatelne znaczenie podejmowania prac poza rolnictwem w bytowaniu rodzin rolniczych (mimo że, jak wykazano, dramatycznie zmniejszyła się liczba osób wielozawodowych, co oznaczać może tendencję do specjalizacji). Wśród źródeł zarobkowych praca najemna była najpopularniejszą formą pracy poza gospodarstwem rolnym, podobnie zresztą jak w latach ubiegłych (Bład, 2013), dopiero za nią plasowała się działalność pozarolnicza, niebędąca pracą najemną (15,2% w obu badanych latach). Praca najemna dla około 1/3 gospodarstw domowych była głównym źródłem dochodów (szczególnie dla najmniejszych gospodarstw; wraz ze wzrostem powierzchni gospodarstw rolnych malał odsetek gospodarstw domowych, w którym dochód główny pochodził z pracy najemnej). Jako że również dla około 1/3 gospodarstw działalność rolnicza stanowiła główne źródło utrzymania, oznacza to, że przeciętne współczesne rolnicze gospodarstwo domowe utrzymuje się w przybliżeniu tyleż samo z pracy w rolnictwie, jak z pracy najemnej, i ma tyleż samo związku dochodowego z rolnictwem, co z pracami pozarolniczymi.
6. Analiza zmian w latach 2013-2016 wykazała, że wielozawodowość rolnika, czyli łączenie w jednej osobie wykonywania pracy rolniczej i pozarolniczej straciło na znaczeniu, natomiast wielozawodowość rodziny rolniczej, czyli wykonywanie w obrębie gospodarstwa domowego różnych prac: rolniczych i pozarolniczych (zwłaszcza pracy najemnej) przez członków rodzin rolniczych jest zjawiskiem utrzymującym swe znaczenie. Tak zatem zaobserwowano zmianę w kierunku specjalizacji: bycia albo rolnikiem, albo wykonującym pracę niezwiązaną z rolnictwem. Zakładam, że o ile teoretycznie można rozważyć utrzymanie się niskiego poziomu wielozawodowości wśród rolników, to nie można spodziewać się zaniku wielozawodowości wśród rodzin rolniczych: ich budżety są dość mocno zasilane przez dochody spoza rolnictwa. W ten sposób sformułowana teza badawcza została zweryfikowana tylko częściowo: spadło bowiem znaczenie wielozawodowości rolników, ale utrzymało się znaczenie wielozawodowości rodzin rolniczych.

Literatura

- Bessant, K.C. (2006). A farm household conception of pluriactivity in Canadian agriculture: motivation, diversification and livelihood. *Canadian Review of Sociology and Anthropology*, vol. 43, issue 1, s. 51-72.
- Błąd, M. (2011). *Wielozawodowość w rodzinach rolniczych. Przyczyny, uwarunkowania i tendencje rozwoju*. Warszawa: IRWiR PAN.
- Błąd, M. (2013). Wielozawodowość w rodzinach rolniczych w Polsce. Stan i tendencje zmian w latach 2005-2010. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 2(335), s. 71-84.
- Durand, G., van Huylenbroeck, G. (2003). Multifunctionality and rural development: general Framework. W: G. van Huylenbroeck, G. Durand (red.), *Multifunctional agriculture. A new paradigm for european agriculture and rural development*. Hampshire: Asgate Publishing Company.
- Evans, N., Ilbery, B. (1993). Pluriactivity, part-time farming and the farm diversification debate. *Environment and Planning A*, vol. 25, s. 945-959.
- Farmers in the EU – statistics (2017). Pobrane z: <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/pdfscache/62101.pdf> (data dostępu: 29 sierpnia 2019 r.).
- Frenkel, I. (2018). Ludność wiejska. W: J. Wilkin i I. Nurzyńska (red.). *Polska wieś 2018. Raport o stanie wsi* (s. 25-64). Warszawa: Wydawnictwo Scholar.
- GUS (2014). *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2013 roku*. Warszawa: GUS.
- GUS (2017). *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2016 roku*. Warszawa: GUS.
- GUS (2015). *Sytuacja gospodarstw domowych w 2014 w świetle wyników badania budżetów gospodarstw domowych*. Warszawa: GUS.
- GUS (2019). *Sytuacja gospodarstw domowych w 2018 w świetle wyników badania budżetów gospodarstw domowych*. Warszawa: GUS.
- Halamska, M. (2016). Struktura społeczna ludności wiejskiej na początku XXI wieku. W: M. Halamska, S. Michalska, R. Śpiewak, *Studia nad strukturą społeczną wiejskiej Polski* (s. 11-93). T. 1. Warszawa: IRWiR PAN.
- Juchniewicz, M., Kambo, K., Michalak, P. (2018). *Poziom i struktura dochodów rodzin rolników w gospodarstwach prowadzących rachunkowość w 2016 r.* Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Kinsella, J., Wilson, S., de Jong, F., Renting, H. (2000). Pluriactivity as a Livelihood Strategy in Irish farm Households and Its Role in Rural Development. *Sociologia Ruralis*, vol. 40, nr 4, s. 481-496.
- Kowalski, A. (red.) (2015). *Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 2014 roku*. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Krzyworzeka, A. (2014). *Rolnicze strategie pracy i przetrwania. Studium z antropologii ekonomicznej*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Other gainful activity: pluriactivity and farm diversification in EU-27* (2008). Brussels: European Commission, Directorate – General for Agriculture and Rural Development.
- R-SGR. Badanie struktury gospodarstw rolnych (2013). Warszawa: GUS.
- R-SGR. Badanie struktury gospodarstw rolnych (2016). Warszawa: GUS.
- Strategia zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa 2030* (2019). Warszawa: Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi.
- Thomson, K.J. (2019). Rural Diversification and Job Creation in the EU. W: S. Davidova, K.J. Thomson, A. Mishra (red.), *Rural Policies and Employment: Transatlantic Experiences* (s. 287-300). World Scientific Europe.
- Van der Ploeg, J.D. (2009). *The New Peasantries. Struggle for Autonomy and Sustainability in Era of Empire and Globalization*. London – Sterling: EARTHSCAN.

PLURIACTIVITY OF FARMING FAMILIES IN POLAND. STATUS AND CHANGES IN 2013-2016

Abstract

The purpose of the article is to present the state and changes in the pluriactivity of farming families in Poland in 2013-2016. The analysis was based on data from the representative farm structure survey (BSGR) to which every EU country is required. Its results are as follows: 1) In 2016, only 1.3% of people were pluriactive, while in 2013 it was 31.5%; 2) the diversification of activities other than agriculture, but directly related to the holding is still carried out by a relatively small percentage of holdings: in 2016 - 2.9%; 3) over half of households with a farm user, in addition to income from agricultural activity, obtained income from wage labour (the most popular form of work outside a farm, as in the years 2005-2010). The most surprising change concerned the interruption of the multiannual ratio of 1: 3 pluriactive people in relation to persons engaged only in agriculture. Possible reasons for this may be the following: a decrease in the number of farms, including farms up to 1 ha, with the largest number of pluriactive people, return to specialization, phenomenon of repezantisation, possible impact of the 500+ program on abandoning non-agricultural works and finally the possibility of a statistical error in 2016 studies (another study - BAEL does not show a decrease in the importance of pluriactivity). The matter is important because the SGR survey is a source of official national data for EU statistics.

Keywords: Poland, farming families, diversification, pluriactivity.

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 22.06.2020.

